

Iz materialne kulture k vprašanju verstva in premožnosti na slovenskem ozemlju ob koncu 4. st.

Iva MIKL CURK

Izvleček

Za morebitno interpretacijo verske pripadnosti je uporabno predvsem gradivo iz grobišč 4. stoletja v primeri z drugimi obdobji rimske dobe kar precej. Vendar odstotek grobov s predmeti glede na druga obdobja rimskega časa ni spremenjen. Med prave pridelke je na Slovenskem treba šteti predvsem posodo za pijačo, jed in dišave, novce in oljenke. Posoda za pijačo, dišave in oljenke sodijo k simboliki, ki se je organsko prelila v krščanstvo, zato po avtoričinem mnenju ne morejo pričati o verski pripadnosti, dodatki novecev in kuhanih jedi, ki so prežitek starega poganstva, pa so zelo redki. Za materialni položaj v tedanji družbi je značilen še vedno živ pretok informacij in blaga. Razpon med premoženjskimi sloji se v primeri s starejšim rimskim obdobjem ni spremenil, zdi se le, da so premoženjske stopnje manj številne in notranje trdne.

Arheološko raziskovanje in arheološki viri nam omogočajo seve samo do določenih razsežnosti, spoznati tisto, kar je tvorilo svet prebivalcev slovenskih krajev v starih obdobjih. Bolj želimo seči v njihov intimni svet, bolj smo na negotovih tleh, manj so nam v pomoč razpoložljivi viri. Upravičeno je tako npr. ugotovil Drago Svoljšak (Svoljšak 1991), da o obsegu starokrščanske vernosti s pomočjo virov ne moremo ničesar reči. Vendar so ravno trenutki, ko se zdi, da smo brez moči, da nam je zaprta pot naprej, posebni izzivi za nove in nove interpretacijske poskuse. Tak poskus je pred vami. Ob pomoči najdb in zlasti nekropol, ki vendarle odražajo odziv vsake skupnosti na eno temeljnih zakonitosti človeškega življenja, bi želela nekoliko prodreti v na prvi pogled nedostopne razsežnosti sveta prebivalcev slovenskih krajev približno v času bitke *Ad frigidum*, opredeljene pozneje tudi kot zmage krščanstva. Na podlagi obsežnejšega analiziranja materialne kulture poznoantičnega časa na Slovenskem si upam pred-

Abstract

Material from the cemetery was primarily used for a possible interpretation of religious allegiances. Grave goods at this site primarily include vessels for beverages, food, and perfume, as well as coinage and clay lamps. Vessels for beverages, perfumes, and oil are part of the symbolism that organically spilled into Christianity, and according to the author they would not necessarily refer to religious orientation, the grave goods of coinage and cooked food being a remnant of the earlier paganism, and proportionally exceptionally rare.

An animated current of information and goods was still important in terms of the material position in society. The gap between wealthy strata had not changed in comparison with the earlier Roman period, and seemingly the stages of wealth are less numerous and more consistent internally.

staviti dvojne poskuse, in sicer vprašanje o verski pripadnosti, o dejanski razširjenosti krščanstva, ter vprašanje o naravi materialnega blagostanja ob koncu 4. st. Poznavalcu bosta ti dve vprašanji upravičeno takoj zbudili vrsto dvomov o tem, ali je moje početje sploh vredno časa in kakršne koli pozornosti. Na podlagi mnogo bogatejšega gradiva tega niso mogli doreči. Še toliko bolj bo dvomil, saj ve, da lahko na podlagi svojega dosedanjega dela dejstva obravnavanega časa predstavim zgolj s stališča, kako in koliko se razlikujejo od starejših obdobji rimskega časa. Meni pa se vendarle rezultati poskusa zdijo taki, da dodajajo našemu dosedanemu vedenju nekaj plastičnosti. Zato si dovoljujem z njim v javnost.

PREGLED MATERIALA

V arheološkem raziskovanju je že dokaj časa dobro definirana skupina najdb in nekropol dru-

ge polovice 4. in začetka 5. stoletja v raznih pokrajinah imperija (prim. Keller 1971, Vágó, Bóna 1976; tudi Mertens, van Impe 1971; Zubar, Soročan 1986). Pri tem imamo v mislih dokaj enotne sledove noše, pasno okovje in spon, fibule, pa ogrlice, uhane in zapestnice, opazno steklo, stekleničke, ročke in kozarce, medtem ko so oljenke, igle in drugi koščeni izdelki, lončena posoda ter preslice bolj značilni za posamezne regije. V arheoloških sklopih, tudi grobovih, je še toliko novcev, da je čas zakopa mnogokrat zelo točno določen in zelo podoben v med seboj oddaljenih si krajih (dasiravno si o kronološki vrednosti novcev v različnih pokrajinah raziskovalci med seboj niso povsem enotni, prim. Grünwald 1979, 81).

Tako je tudi na Slovenskem. Grobov s pridatki, datiranimi z analogijami, in z bolj ali manj popolno informacijo o najdiščnih okoliščinah, je v slovenski strokovni literaturi blizu 200. Skupine takih grobov so raziskali ali naključno odkrili v starih nekropolah velikih rimskih naselij (Sp. Hajdina, Panorama na Ptuju, oba kraka vzhodne nekropole - pregled P. Korošec 1986a, Mikl Curk 1990; Ajdovščina v Ljubljani - S. Petru 1972; Plesničar Gec 1972; južna nekropola na Drnovem - S. in P. Petru 1978; Breg v Celju - Bolta 1957). V velikih naseljih so našli tovrstne grobove tudi na prej pozidanih območjih ali tam, kamor se prej nekropole niso širile (Zg. Breg na Ptuju - Mikl Curk 1966; Delavski dom v Ljubljani - Plesničar Gec 1968). Nadalje so našli te grobove v določeni, bolj ali manj jasni in trdni terenski povezavi z grobovi iz časa preseljevanja in zgodnjega srednjega veka v velikih in malih rimskodobnih naseljih: Ptujski grad (P. Korošec 1986a; Jevremov, Tomanič Jevremov, Ciglencečki 1993), Puščava v Starem trgu pri Slovenj Gradcu (arhivsko gradivo - inventarna knjiga v Deželnem muzeju Joanneum v Gradcu), Brezje pri Zrečah (Pahič 1969), pa tudi (navidezno ali zares) globoko na deželi (Ravno brdo - Stare 1952; Grabonoški vrh - Pahič, Lorger 1954; Unec - Vičič, Schein 1986). Nekoliko večje je število najdišč posameznih značilnih predmetov, oljenk, predmetov s krščanskimi simboli (Knific, Sagadin 1991), keramike in steklenih kozarcev, dasiravno najdb v naselbinah navadno ne moremo datirati tako dobro, kot lahko to storimo z grobovi. Pomembne informacije dajejo tudi višinske poznoantične postojanke, saj sta pri mnogih od njih raziskovalni namen in čas nastanka že jasno spoznana (Ciglencečki 1987). Poleg vseh velikih rimskih naselbinskih središč (Plesničar Gec 1983; S. in P. Petru 1978) in višinskih naselij moramo omeniti najdišča v sistemu claustra (Hrušica - Ulbert in sod. 1981; Ajdovščina -

Osmuk 1987; Martinj Hrib - Leben, Šubic 1990), zaradi razporeditve po deželi pa tudi Dolgo vas (Mikl Curk 1970), Sp. Grušovje (Mikl Curk 1976a), Škocjanske jame (Degrassi 1962), Predjamo (J. Korošec 1956) ali obalna mesta (Cunja 1986 in 1989). Število grobov in najdišč je tako za dolgoročne sklepe sicer smešno majhno, zlasti če te dokumente približno petdesetletnega obdobja v poznem 4. st. primerjamo po količinah z zgodnjericimskim gradivom, npr. s časom med leti 70 in 150 ali celo samo z gradivom druge polovice 1. stoletja. Toda če sledimo tavnim dokumentom 3. stoletja, naenkrat ugotovimo, da je - v primeri s tem gradivom - gradiva iz poznega 4. stoletja znatno več - ali pa, da znamo tega vsaj bolje datirati. Gotovo niso sklopi, ki jih zdaj postavljamo v konec 4. stoletja, tudi dejansko vse, kar je do sedaj arheološko raziskovanje že posredovalo iz tega časa. Nekaterih podatkov preprosto ne uporabljamo, ker jih še ne znamo prav datirati. To se bo gotovo spremenilo. Vendar tudi na zanesljive podatke lahko opremo nekaj hipotez.

DATACIJA

Poudariti moram, da imam datacijo za zelo zahtevno opravilo in njegove rezultate tudi za čas, ki nas tu posebej zanima, še mnogokrat za nedorečene. Med slovenskimi avtorji je na problem jasno opozorila P. Korošec (P. Korošec 1980a). Pravi, da vsaj nekaterim elementom v grobovih (ali vsaj ne v vseh grobovih) ne gre pripisovati kar takoj zelo tesne kronološke vrednosti. Smiselno povsem nelogično se tudi meni zdi npr. domnevati, da so pomrli vsi nosilci križnih fibul, četudi so te nastale res v razmeroma kratkih časovnih obdobjih v majhnem številu kovnic (za posebno tehnologijo izdelka je oznaka bržkone primernejša kot delavnica), kar v času ene generacije. Poučno se mi zdi tudi krpanje pasnih spon v odročnih krajih (Ravno brdo - Stare 1952), saj bi to dejstvo govorilo za daljšo rabo po izvoru sicer zanesljivo datiranega predmeta. Tudi drugje so, kot že omenjeno, izrazili pomisleke glede zelo tesnega datiranja (Grünwald 1981, 20 še bolj izrazito). Natančne datacije so gotovo še posebej zelo nezanesljive pri dragocenih predmetih, pa naj so to tudi nekakšna državna odlikovanja (npr. drnovska fibula s kristogramom - zelo ustrezno se mi v tej zvezi zdi mnenje S. in P. Petruja (S. in P. Petru 1978, 43) ali izdelki specifičnega načina izdelave in rabe, kot so to oljenke in tudi stekleni kozarci. Čas in kraj nastanka oljenk sta v nekaterih primerih res lahko zelo natanko določljiva, pri na

prvi pogled sorodnih izdelkih pa je že potrebna velika previdnost: kot 200 let prej za sigilato, je bilo mogoče kalupe za oljenke uporabiti večkrat, tudi v oddaljenih delavnicah, v časovnem razmiku več let, da o posnemanju tipa sploh ne govorimo. Prav tako pa je bilo seveda tudi posamezno oljenko mogoče dolgo rabiti. Sicer krhki predmet še zdaleč ni bil izpostavljen tolikim obremenitvam in deležen tako malo pozornosti kot kuhinjska in tudi namizna lončenina, zato tudi v starejših obdobjih ni tako uporaben za datacijo kot drugo blago za množično uporabo. Tudi datiranje kuhinjske keramike ni brez pasti. Dobremu razumevanju kronologije vzhodnoalpske kuhinjske poznorimske keramike se je s splošnim opazovanjem stanja gotovo zelo približala H. Rodriguez (Rodriguez 1984 in 1988), natančno datacijo pa je najprej oprla le na podatek, ki ga je novo raziskovanje novcev (Rodriguez 1988, 143; prim. Kos 1986, 204 ss) že spremenilo. To datacijo zdaj že bolje podpirajo namesto prvotno slabo razumljenih objav vzhodnopohorskih najdišč (Rodriguez 1988, op. 12) okoliščine v nekaterih drugih najdiščih (lahko tudi Sagadin 1988, zlasti 61), a še vedno vztrajam, da ko govorimo o keramiki, moramo v vsakem posameznem najdišču, zlasti če gre za večja naselja, poleg splošnih časovnih vrednosti preveriti tudi specifične podatke, povezane z vsakim najdiščem, in to še toliko bolj, ker gre pri keramiki, ki jo obravnava H. Rodriguez, mnogokrat za prenos tehničnega znanja iz kraja v kraj in ne za neposredni uvoz. Za naše sklepe tako uporabljam nasploh le tiste najdbe in sklope, pri katerih je informacij več, kjer je gradivo, mnogokrat pripisano koncu 4. st., tudi v drugače smiselni okoliščinah. Tako delovno metodo je uporabil pri svojem delu tudi E. Keller (Keller 1971). Tako se mi torej tudi ne zdi povsem sprejemljivo, da bi bili vsi grobovi s takimi predmeti, ki se katerikrat pojavljajo z novci iz poznega 4. st., vedno že dejansko iz poznega 4. st., tudi zato ne, ker bi tako nastalo veliko nesorazmerje med obsegom nekropol in velikostjo arheološko izpričanih starokrščanskih cerkev iz prve pol. 5. stoletja na Ptuj (Panorama - Knific v Knific, Sagadin 1991; Mikl Curk, Tušek 1989) in Ljubljani (datacija P. Kos in J. Šašel v Plesničar Gec 1983). Tudi v Sloveniji imamo potrdila za dolgo rabo nekaterih tipov, katerih razvoj se je začel v drugi pol. 4. st. Na podlagi Skrabarjeve risbe na primer (Zgodovinski arhiv Ptuj MD 5/7 čl. 8) vemo za grobnico ob cerkvenem pilastru ali pregradi v narteksu na Panorami in za stekleni kozarec v njej. Ta grob datirajo zdaj znani podatki o cerkvi zanesljivo v 5. stoletje in sklop torej potrjuje, da so bili vitki stekleni kozarci s ploščici-

tvijo za nogo v resnici oblike, ki so živele dalj časa (Isings 1957, 136), čeprav na Ptuj tak kozarec večkrat srečamo tudi ob zanesljivem sklopu iz 2. pol. 4. st. Najdba iz Dan (Slabe 1976) pa npr. opozarja, da je bil tipološki razvoj vsaj nekaterih pasnih okovov, in to vsaj ponekod, počasen in da so se do 7. st. le malo spremenili. S temi in takimi zadržki sem torej prebirala podatke za svojo analizo.

PREDMETI S KRŠČANSKIMI SIMBOLI

Kot je bilo omenjeno in iz dosedanjega arheološkega pisanja na Slovenskem razvidno (Klemenc 1967, Knific, Sagadin 1991 najbolj pregledno), so naša najdišča že posredovala dokaj arheološkega gradiva s krščansko simboliko, gradiva, ki je gotovo najbolj tehtna informacija o razširjenosti krščanstva. Tu nimam kaj dodati, ker komaj kje lahko premaknem kak detajl. Morda bi npr. z veseljem pritegnila mnenju T. Knifica (Knific, Sagadin 1991, 29) o simbolični vrednosti s križi okrašenega srebrnega zrcala v grobu, čeprav bi zaradi ključa in oblike oljenke v grobu Pe 679 (S. Petru 1972) domnevala (a nič več kot to), da ta grob sodi še v zgodnje 4. stoletje. Ravno tako pa že dolgo poznamo (čeprav še ni bil analiziran tako, kot bi si zaslužil) tudi grob iz Ljubljane Pe 894 (S. Petru 1972), v katerem je glazirana panonska čaša (s tem je grob vsaj ohlapno datiran v za nas zanimivi čas, prim. spodaj in Banki in sod. 1992) z napisom Nemesi. Boginja usode torej tudi ob koncu 4. celo v 5. st. še ni bila povsem izbrisana iz zavesti. Vendar želim analizirati druge podatke.

GROBOVI S PRIDATKI IN GROBOVI BREZ PRIDATKOV

Nekropola odseva prav gotovo marsikaj iz verskega sveta pokojnika in celotne skupnosti. Posebno vlogo pri tem igrajo pridatki. Čas, ki o njem govorimo, je bil, kot dobro vemo, čas, ko se je krščanstvo že močno uveljavilo, ni pa še povsem prevladalo. V arheološkem raziskovanju nam že dolgo služi trditev, da je krščanstvo povzročilo že v 3. stoletju upad števila pridatkov v grobovih, da je povzročilo prehod na pokop nesežganega pokojnika. Toda prav tako je že dolgo jasno, da zadeve niso preproste in ne povsem pregledne, da ni grob brez pridatkov že a priori tudi krščanski grob in grob s pridatki kaj malo verjetno povsod tudi poganski grob. Kako je glede tega z našim gradivom?

K sreči poznamo vsaj nekaj najdišč, kjer so grobovi z značilnim gradivom logično terensko povezani z drugimi grobovi drugačne datacije in tudi z grobovi brez pridatkov. Te povezave so važne za spremljanje kulta mrtvih. Med skupine tudi iz novejšega raziskovanja, ki so dale večje število potrebnih podatkov, bi prištela Zg. Breg na Ptuju, Delavski dom v Ljubljani, Brezje pri Zrečah in Stari trg pri Slovenj Gradcu. Kot nesporno smiselno povezano skupino smo videli že l. 1963. na Zg. Bregu grobove 6-8, v katerih je moški grob 7 brez pridatkov, in najmanj grobove 9, 13, 14, 15 in 16 kot drugo skupino, v kateri sta spet dva groba brez pridatkov (Mikl Curk 1966, 54 s). V celoti pa je v pretežno in dokaj zanesljivo v za nas zanimivi čas datiranem grobišču v srednjem delu Zg. Brega na Ptuju V. Skrabar v svojih (sicer skopih) zapiskih ob izkopavanjih leta 1906 in 1908 omenil okrog 150 grobov. M. Abramič si je 1909 v terenski zvezčič (Zgodovinski arhiv Ptuj, MD 7/4) pri oštevilčenih 119 grobovih (mogoče je pri tem štel tudi nekaj grobov, ki jih omenja Skrabar) zapisal podatke o predmetih le pri 16(!) grobovih. V čas, ki nas zanima, na podlagi teh zapiskov vsekakor lahko datiramo 14 grobov. Odstotek grobov brez pridatkov je v celotnem grobišču torej visok. Iz novejših zavarovalnih izkopavanj (Šubic 1974; Tušek 1985) vemo še za približno 50 grobov z Zg. Brega; v konec 4. st. jih sodi nekaj nad 20 in še približno 10 z njimi logično povezanih, a brez pridatkov. Žal pa so tovrstne logične povezave med grobovi pri po pridatkih sicer tako zanimivih grobovih s Ptujkega gradu (Jevremov, Tomanič Jevremov, Ciglencečki 1993) zažbrisane, saj je grobišče v arheološko zelo prepletenih sklopih. Nikakor namreč nisem prepričana, da tu v posamezni skupini res poznamo vse pripadajoče grobove. Prepričana sem tudi, da je kronologija grobišča zelo odprta proti mlajšim obdobjem, saj gre nesporno za daleč segajočo kontinuiteto, ki se je v 2. pol. 4. st. bolj ali manj šele začela. Zaradi posameznih predmetov, ki so se pojavljali lahko še pozno v 5. stoletju ali še pozneje, uporabljam v letu 1993 objavljene grobove s Ptujkega gradu tu le v primerjavah, ne pa v osnovni statistiki. Podobno obremenjeni so podatki iz severne emonske nekropole (S. Petru 1972; Plesničar Gec 1972). Bolj smo prepričani o stanju pri Delavskem domu v Ljubljani. Tu so pridatki v 4. od šestih različno orientiranih, a v skupino položenih skeletnih grobov, s tem, da bi še bolj odločno kot avtorica (Plesničar Gec 1967) datirala v za nas zanimivi čas tri od njih, enega ženskega in verjetno dva moška, z domnevo, da je bil pokojnik v sarkofagu pokopan že v začetku

4. st., da pa je bil vendarle z drugimi pokopanimi v taki ali drugačni zvezi. Tako moramo torej tudi oba grobova brez pridatkov (oba imata vmesno lego) imeti za grobova iz 4. stoletja. V Brezjah so grobovi (poznega) 4. st. po obodu grobišča in Pahič (Pahič 1969, 267) pravi, da gre pri vseh obdobjih v rimskem času zgolj za eno ali dve družini. V Starem trgu je po Šmidovem številčenju grobov in njegovem načrtu (prim Pahič 1968; P. Korošec 1979, II 67) na SZ delu grobišča 11 grobov in pridatki iz poznega 4. st. so v 4 od njih. Žal okostja v teh skupinah zvečine niso antropološko analizirana oziroma te analize zdaj niso dostopne (Ptujsko gradivo je analizirala Alina Wierczynska, vendar izsledkov ni objavila). Samo take analize bi namreč povsem potrdile tudi biološko povezanost skupin.

NAČIN POKOPA

Način pokopa v teh posebej omenjenih skupinah je torej tak, da je jasno videti, ali gre za pokop ožje družine ali širšega sorodstva. In v teh skupinah se družijo grobovi s predmeti z drugimi, v katerih predmetov ni. Težko bi bilo verjeti, da so bili člani družine različnega verovanja. Toda grobovi brez pridatkov, brez predmetov so znani tudi iz starejših rimskih obdobj in, ker je datacija grobov brez predmetov težka, recimo vsaj iz obdobj žganega pokopa. V gostih grobiščih zgodnjerickega časa, raziskanih v novejšem času ali vsaj kolikor toliko dobro dokumentiranih, smo že poskušali ugotoviti odstotek grobov brez pridatkov. Odstotek je sicer težko ugotovljiv, vendar pa smo povsod, zlasti v večjih naseljih, prišli vsaj blizu vrednosti 30%. Nismo mogli sprejeti preproste razlage, da gre v teh primerih vselej za grobove sužnje ali drugače brezpravnih oseb, saj poznamo primere skrbnih pokopov sužnje (npr. Flavosov nagrobnik *AII* 187 v Emoni). Prav tako se nam ni zdela prepričljiva druga skrajnost, namreč, da mnogo pridatkov a priori označuje višji socialni sloj. A ta druga plat nas zdaj ne zanima. Vsekakor pa ima nepojavljane pridatkov, po vsem, kar smo našli, več pomenov.

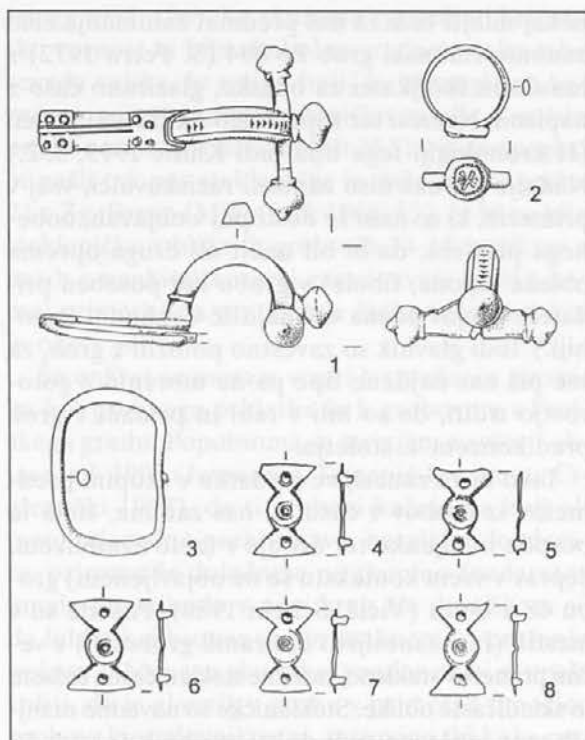
Ugotoviti moremo tudi, da so grobovi s predmeti iz poznega 4. stoletja in tisti drugi, ki smo o njih pravkar govorili in so s prvimi smiselno povezani, v Sloveniji praviloma skeletni. Posebne analize bo gotovo deležen žgan grob, ki ga v našem zborniku navaja I. Tušek in ki je zaradi svoje lege mlajši od gradiva, ki nas tu zanima. Ne moremo še govoriti o pravilih oblikovanja grobne jame, o pravilih pri rabi krste ali rakve. Pa tudi v razpo-

reditvi predmetov, ki so jih našli v grobovih, ni mogoče iz gradiva, ki nam je na voljo, razbrati drugega pravila kot to, da so deli obleke in oprave ležali v sekundarno nepoškodovanih grobovih pretežno na logičnem mestu, kot so jih nosili. Grobna skupina, ki jo v našem zborniku predstavlja M. Vomer Gojkovič, nas navaja k previdnosti ob tej trditvi: zlasti za dele moške noše se zdi, da so bili vendarle kdaj pa kdaj pridatek. Mislim pa, da tudi to dejstvo, ki ga bo gotovo kdaj veljalo posebej obdelati, ne more bistveno vplivati na potek naše tokratne analize in na njene sklepe.

FUNKCIJA PREDMETOV V GROBOVIH

Ves čas govorim o predmetih v grobovih. Dolgo je jasno, da vsak predmet v grobu ni tudi že sam po sebi tudi pridatek. Predmet je lahko najprej oprema groba ali krste (tu naj omenim vsaj - sicer v podrobnosti še nedorečeno - razlago žeblicev v zgodnjericimskih grobovih), je del noše in obleke pokojnika in prav to dejstvo je ob pokopavanju nesežganih pokojnikov zelo pomembno. Določen predmet je pokojnik lahko imel po naključju v žepu, čeprav pri grobovih, ki nas zanimajo, ne moremo za to našteti niti enega zanesljivega primera. Tudi za novce, ki so jih našli v grobovih in sodijo v pozno 4. stoletje, pretežno ne moremo trditi, da so drobiž, ki ga je pokojnik nosil v žepu ali mošnjičku, kajti praviloma so zanesljive najdbe pri nas posamezni novci. Nejasnosti so lahko prej posledica dejstva, da je bilo npr. na Zg. Bregu na Ptujju grobišče vkopano v bogato ruševinsko plast, v kateri so tudi novci pogostne najdbe in je torej ta ali oni lahko že ležal v zemlji, s katero so grob zasuli. To toliko bolj, ker je dokaj veliko dokazov (Mikl Curk 1966a), da so v šestdesetih, sedemdesetih letih 4. st. na mestu poznejših grobov na Bregu še prezidavali stavbe. Podobno možnost moramo upoštevati pri grobu 416 (Jevremov, Tomanič Jevremov, Ciglencečki 1993) s Ptujjskega gradu. Zanimivo bi bilo vedeti, kako je z živalskim zobom v grobu iz vzhodnega poetovionskega predela (P. Korošec 1980a). Položaj v grobu ne kaže čisto zanesljivo, ali gre za zavesten pridatek, del noše, torej za predmet v žepu, ali pa le za predmet v prsti, čeprav je to manj verjetno, saj je bil grob raziskan v okviru obsežnih izkopavanj, pri katerih je delala izkušena ekipa.

Nakit ima že po svojem izvoru obilo kulturnih korenin. Kako je krščanstvo sprejelo to staro dejstvo, kažejo kristogrami na fibulah in prstanih. (K vlogi tovrstnih fibul tudi Haupt 1973). Omenjamo prstan z Zg. Brega (Mikl Curk 1977), dasiravno

Sl. 1: Predmeti iz moškega groba s Ptujja.

Abb. 1: Gegenstände aus männlichen Grab von Ptuj.

je tudi ta najprej dokaz socialnega položaja nosilca, vloge krščanstva v državi in šele nato mogoče priča tudi o intimnem svetu nosilca. (Moški grob je bil vkopan blizu križišča glavnih rimskih cest, v tretjemu mitreju sosednji insuli, na območju, za katerega menimo, da je opravljalo vlogo domovanj vojaških služb in cesarskega dela uprave v mestu že dolgo, v tlak gradbene faze iz poznega 3. st. vendar, da ga je pokrivala plast z najdbami tudi iz poznega 4. st. Ta plast je bila zlasti v sosednji insuli zelo močna, saj je z njo povezanih tudi več temeljev (prim. Mikl Curk 1966a). Pridatki v grobu so bili: zelo zdrobljen visok steklen kozarec s sploščenim dnom takega tipa, kot je že znan z Zg. Brega (Mikl Curk 1966, t. 3:1), medeninasta fibula s čebulastimi glavicami, medeninast prstan pečatnik s kristogramom in pas z bronastim okovjem v obliki propelerja. Obeski v pogostih ogrlicah po moje v konec 4. st. zanesljivo datiranih grobovih ne opozarjajo na kako posebno magično vlogo oziroma je bila ta že tako zabrisana s pogosto rabo, da kristjanu ni bila nesprejemljiva. Izjeme pa vidimo npr. v ogrlici (živalski zobje) v grobu 415 na Ptujjskem gradu. Ta grob je skupno z grobovoma 410 in 416 nekaj mlajši od časa, ki nas zanima, čeprav avtorji (Jevremov, Tomanič Jevremov, Ciglencečki 1993) datirajo zapestnico zelo natančno. Toda tudi zapestnica je lahko dolgo v rabi. Podobno bi mogli trditi, da je

nekaj mlajši tudi za naš predmet zanimanja zelo zanimiv emonski grob Pe 894 (S. Petru 1972) z lunulo in školjkami za obeske, glazirano čašo z napisom Nemesi ter zapestnico s kijastimi konci. (H kronologiji tega tipa tudi Knific 1993, 532.) Nadalje pri nas niso zapisali raziskovalci, vsaj v primerih, ki so nam že dostopni v objavah, nobene primera, da bi bil nakit ali druga oprema obleke (spone, fibule) v grobu kot poseben pridatek. (Pojav pozna več najdišč v vzhodni Panoniji.) Tudi glavnik so zavestno položili v grob, za vse pri nas najdene tipe pa ne moremo z gotovostjo trditi, da so bili v rabi in pridani v grob pred koncem 4. stoletja.

Tako bi za zanesljive pridatke v skupini predmetov iz grobov v času, ki nas zanima, štela le posode in oljenke ter orodje v (zelo zanimivem, čeprav v vsem kontekstu še ne objavljenem) grobu 48 z Unca (Vičič, Schein 1986). Posode so v mestih (in v zanesljivo datiranih grobovih) v večini primerov steklene, različne stekleničaste, čašaste in skledičaste oblike. Stekleničke so navadno manjših mer, občasno tudi dokaj majhnih (okrog 10 cm³). Kozarci so navadno prav take prostornine, niso pa redki tudi tisti, ki so dvakrat, trikrat tako veliki. Lončeni vrček in krožnik sta dokaj izjemna, lonček v mestu prav tako, malenkost pogostejši je iz Slovenj Gradca, če tam smemo zaradi majhnega števila v pozno 4. stoletje datiranih grobov sploh kaj trditi na podlagi množin; tam sta bila, kar je posebna zanimivost, v grobu 16 dva jajčasta lonca, od katerih je eden (11137) tipološko in po izdelavi zelo blizu loncu 11141, ki je bil pa najden v grobu 26 skupaj s steklenim kozarcem 11142 in plitvo skledico 11140. To bi posredno sicer lahko pripomoglo k datiranju tudi trebušastega kuhinjskega lonca 11136, a po temeljitem razmisleku bi raje imela stanje v grobu 16 prav tako za dokaz zelo velike trdoživosti nekaterih lastnosti za ognjišče ali vsaj shranjevanje dragocenejših pokvarljivih hranil namenjenih zvrsti kuhinjske keramike in bi grob 16 datirala v mlajše obdobje, res med grobove s keramiko zgodnjega srednjega veka). Mislim, da se moramo vprašati predvsem po namenu pridane posode. Na prvi pogled bi rekli, da so bile vsebina steklenih posod bodisi dišave ali olje za svetilko, bodisi pijača, jed, obilnejša kuhana jed pa v tej posodi ni mogla imeti svojega naravnega mesta. V primeri s starejšimi obdobji rimske antike bi to že moglo pomeniti tvorni dokaz o velikih spremembah v duhovnem svetu. Če pa bolj natančno interpretiramo tudi starejše pridatke v rimskih grobovih, vidimo, da je tudi tam postopno morala igrati jed mnogokrat že zelo simbolno vlogo (npr. južno sadje

v ptujskih grobovih - Kujundžić 1982, št. 226 in 210, sicer str. 11). V starejših rimskih grobovih je jed oz. izrazito jedilna posoda za raznovrstne obroke od zgodnjega prvega stoletja do poznega severnega časa pridatek v 20-40% grobov, s tem, da je zlasti ponekod ta odstotek izrazito nizek (Dolenjska, analizirano na podlagi Knez 1969; P. Petru 1969; S. Petru 1969; Knez 1989; Slabe 1993). V grobovih, ki jih moremo postaviti v drugo polovico in konec 4. st., smo pa izrazito jedilno posodo našli le v 0,5% grobov, ki jih je raziskal na Ptuju Skrabar, v 2% grobov v vseh ljubljanskih nekropolah in nekako 30% v grobovih na Puščavi pri Starem trgu, s tem, da je vzorec grobišča v tem kraju izredno majhen; mogli bi trditi, da je v vseh grobovih pokopana le širša družina. V večini najbolj značilnih grobov pa jedilne posode sploh ni. Tudi ta številčna razmerja nas po moje opozarjajo na dejstvo, da je, kar zadeva pridatke jedilne posode z jedjo v rimskih grobovih, čeprav so oblike in posode vzete iz vsakdanjega življenja, ta najbolj osnovni akt vsakdanjega življenja uporabljen v abstraktnem pomenu kulturnega obeda.

Dišava v steklenički krščanskemu pojmovanju ni mogla nasprotovati; tudi tedaj so kristjani pogosto poslušali pripoved o osrednjih dogodkih svojega verovanja, med katerim se omenja maziljenje mrtvih, dišave ob pogrebu. Če je pojem poznal Kristus (v zvezi z ženo v Betaniji: Ko je zlila olje na moje telo, ga je mazilila za moj pogreb, Mt. 26,12), če so to navado poznali, tisti, ki so Kristusa položili v grob (žene so kupile dišav, da bi ga šle mazilit, Mr.16 1-3, Lk.24,1), zakaj bi mogla biti spotikljiva za njegove učence, ki so o tej navadi poslušali vedno spet ob oznanilu o vstajenju, jedru svojega verovanja? Zato menim, da tudi dišavnica ni nobeno konkretno vodilo. Zanimivo je morda le pogledati, kje je potem, ko je v starejših stoletih dišavnica dokaj redni pridatek, v flavijskem in predmarkomanskem času celo v Emoni ali Poetovionu kar v nekako 60% grobov, ta navada še ohranjena ob koncu 4. st. Na Ptuju se pojavlja ta pridatek v 3-4%, v Emoni v 2% grobov. Majhen vzorec v Brezju pri Zrečah pa znese kar 20-30%, a ga zaradi majhnega števila grobov seve da ne moremo v celotnem prikazu posebej upoštevati, ker v Starem trgu ali pri Delavskem domu tega pridatka ni.

Prav tako ni mogla nasprotovati krščanskemu pojmovanju oljenka. Vsekakor pa moramo takoj poudariti regionalne razlike. Že v starejših obdobjih se je oljenka pojavljala različno pogosto kot grobni pridatek. Vzroki za to so delno znani, vendar vprašanj, ki nas zanimajo, s tem ni mogoče podrobneje pojasniti. Važno se mi zdi pouda-

riti, da je bila v Emoni vseskozi pogost pridelek, da je odstotek oljenk v severskih grobovih v Emoni npr. mnogo večji kot v italški Angeri. In oljenka je ostala grobni pridelek v Emoni v 4. st. tudi še ob koncu stoletja, v mnogo večjem merilu kot npr. na Ptuj, čeprav je bila oljenka v severskem času tam prav tako pogost pridelek kot v Emoni.

Pivsko posodje v grobu pa gotovo zahteva poseben razmislek. V rimskem času je to posodje (nedvomno skupaj z vsebino) nekako najbolj markanten grobni pridelek. Pojavlja se, če spremljamo na Slovenskem izkopane in objavljene grobove, od zgodnjega 1. st. dalje tudi v 80% grobov s pridatki ali v 60% datiranih grobov. Posodje samo se sicer v času spreminja, različno pa je, kot smo že večkrat ugotovili, tudi po regijah. Po eni strani igrajo vlogo pivskega posodja še vazaste in druge pokončne oblike, nekatere izrazito v prazgodovinski maniri, toda od začetka je dokaj opazno in hkrati najbolj zanesljivo prevzel to vlogo enoročajni vrč. Na podlagi razširjenosti te oblike smo tudi govorili o razširjenosti rabe vina (Mikl Curk 1989 in 1990a), saj je vrč prišel k nam iz Italije. Vloga vina je znana že v prazgodovinski trgovini in tako nismo mogli pritegniti domnevi, da bi moglo imeti pivo opaznejšo vlogo v nekaterih rimskih nekropolah (kar domneva Kujundžić 1982, 11). In enoročajni vrč - ročka je pridelek tudi v ok. 20% grobov, ki jih moremo datirati v čas našega trenutnega zanimanja. Vsekakor pa je vino in pijača nasploh ves rimski čas imela zelo pomembno vlogo v kultu. Tudi ugotovljena dvojnost pivskih pogrinjkov, tako značilna za določeno obdobje v osrednji Sloveniji, je mogla hraniti dve fizično različni pijači, od katerih je ena, boljša, bržčas pravo (sredozemsko?) vino iz grozdja, imela tudi kultno vlogo, vlogo pitne daritve. Tovrstno ugibanje podpira tudi oblika posod, ki je bila bolj primerna za izlivanje pitne daritve kot za pitje. Toda tudi to ni dovolj, da bi mogli grobove s posodo za pijačo, ročko ali pogostejšim kozarcem na kratko odpraviti z oznako, da gre pri tem za poganske navade. Vino v evharistiji je vendar prevzelo središčno vlogo v krščanskem obredju. V arheološki literaturi je bilo tudi že izrecno zapisano, da gre razlagati pivsko posodje v poznorimskih grobovih kot pridelek, ki naj vsaj simbolizira evharistijo kot edino vredno popotnico v večnost (Póczy 1957; P. Korošec 1980a). Žal z našimi najdbami k tem ugibanjem ne moremo dodati nobenega trdnejšega argumenta. Omeniti velja še dejstvo, da so kozarci z zaobljenim dnom, ki so najpogostejši v poznorimskih grobovih na slovenskem ozemlju, služili v nekaterih delih imperija dokazano tudi kot (obešene) svetilke (prim. tudi

Isings 1957, 126). Ko skušamo spremljati krščansko vernost bi bila simbolna vrednost take rabe seveda velika, še toliko bolj, če bi mogli ob kozarcu ugotoviti tudi stekleničko za olje v smislu prilike o pametnih devicah (Mt 25,5). Na prvi pogled bi našli tak par stekleničke in čaše npr. v grobu 21 z Zg. Brega (Mikl Curk 1966, 55), če bi ne bile stekleničke v bližnjih grobovih 14-15 in 18 ter v parih z enakimi kozarci zaradi svoje oblike komaj primerne za pretakanje židke tekočine, kot je olje.

Še enkrat se moram vrniti k vprašanju glavnička kot grobnega pridata in h grobovom s Ptujškega gradu. Popolnoma se strinjam z avtorji objave iz l. 1993 (Jevremov, Tomanič Jevremov, Ciglencečki 1993), da ti grobovi kažejo na bolj ali manj tujerodno prebivalstvo, naseljene foederate, oziroma še določene na skupino foederatov kmalu po prihodu v novi kraj. Ne domišljam si, da lahko kaj bistvenega primaknem k vprašanju pojava koščenega glavnička, vendar pa bi si upala trditi, da je glavnik v grobu v primeri z množico grobov, kjer glavnikov ni, sestavina, ki kaže sprva, v letih, ko se šele pojavi (to je važno, z rabo se element priliči, prvotna misel prilagodi), vendarle določeno kultno, magijsko vlogo urejanja las in brade in hkrati z njim tudi noše dolgih las in brade, magijo, ki je rimskemu svetu tuja ali je v grško-rimskem svetu vsaj drugačna. (K temi nekaj Mikl Curk 1986 ob britvah v Cerknici, sicer izčrpno Deringer 1967; Vágó, Bóna 1979; tudi Grünwald 1981, 22)

VERSKA PRIPADNOST - SKLEP

Mislím, da to plat razglabljanja lahko sklénemo s trditvijo, da bi bilo sicer možno grobove s pridatki šteti za grobove poganov; verjetnostni račun sestave različno verujočega prebivalstva bi se tako tudi izšel. Toda ko spremljam zakonitosti rimskodobnih pokopov na Slovenskem v sklenjenem toku, se preprosto ne morem odreči domnevi, da je bil stoletni način pokopavanja z dišavami, kultno pijačo ali večno lučjo tako zasidran v verovanjih in duševnostih mnogih ljudi, da tega še ob koncu 4. st. tudi privrženost h Kristusovi blagovesti ni mogla načeti in spremeniti. Mislím, da je bila tudi v času bitke pri Frigidu antika v naših krajih še tako močna, da je vera, ki je tedaj sicer že obvladala velik del duhovnega sveta, nekaterim tudi v regionalnih razsežnostih najgloblje zasidranim kultnim dejanjem celo v tisti intimi, ki nam je malone edina dostopna s pomočjo materialne kulture, torej v kultu mrtvih, preprosto dodala le no-

vo vsebino. Mogoče smemo v izjemnih grobovih, kot je grob 48 z Unca (Vičič, Schein 1986), in tistih z večjo, skledasto posodo za jed še videti nekaj reminiscenc na staro poganstvo. Vendar pa moramo reči, da se je to staro poganstvo tudi po naši analizi sodeč ob koncu 4. st. že zvečine organsko prelilo v krščanstvo. Vsekakor pa v posameznih grobovih (kar se mi zdi seveda posebej zanimivo), datiranih blizu časa, ki nas zanima, zaznamo nove kulturne in kultne elemente, poganstvo, ki je zaznamovalo prišleke od onstran mej imperija. V takem smislu bi bil zame poučen živalski zob v grobu iz B III v Rabeljčji vasi (P. Korošec 1980a) ali grob 415 s Ptujskega gradu (Jevremov, Tomanič Jevremov, Ciglencečki 1993), čeprav sem za ta drugi grob, kot sem že večkrat omenila, prepričana, da sodi že v razvito 5. stoletje, enako kot grob Pe 894 iz Emone (S. Petru 1972). Ta dejstva so zato za vprašanje, ki nas tu zanima, samo posreden podatek.

MENJAVA BLAGA IN DOBRIN - MATERIALNE MOŽNOSTI V DRUŽBI

Materialna kultura odseva gotovo tudi premoženjsko stanje prebivalstva v določenem času. Prvi pogled na v konec 4. st. datirano materialno kulturo v naseljih in nekropolah kaže tudi pri nas tisto večkrat opaženi koine, ki ga je ustvarila živahna menjava informacij o tehnologiji in blaga. Za tako menjavo pa je potrebna še določena stopnja materialne premožnosti vse družbe, ne glede na to, ali so vzroki za tako premožnost hoteno, državno ustvarjeni ali spontano nastali. Splošne razmere so torej še dopuščale trgovino na daleč, tudi z Afriko, kot kažejo sigilata (Vidrih Perko 1992; Mikl Curk 1987, 50) ali amfore, dopuščale so zadostne količine steklene mase, da je bilo moč na mnogih krajih še pihati steklo. Steklene mase namreč ni mogoče proizvajati povsem preprosto in potrebne so izbrane surovine. Razmere v državi so dopuščale tudi pridobivanje dišav, za katere mislimo, da so vendarle vsebovale vsaj delno še vedno posamezne orientalne sestavine, čeprav nam o tem najdbe pri nas ne dajejo nobenih konkretnih podatkov. Zagotavljale so manj pogosto dostopne sestavine za medeninasto zlitino nekaterih nakitnih predmetov, ki so mogli nastati tudi v provincialnih delavnicah (zapestnice z kačastimi glavicami na koncih in morda celo nekatere fibule s čebulastimi glavicami), čeprav nam arheološko gradivo tudi za tovrstno izdelavo ne daje drugih dokazov kot makroskopsko opazne lastnosti izdelkov v posameznih najdiščih, kjer so po-

samezni detajli oblikovanja ekskluzivni. Tako sta od okoli 30 križnih fibul s čebulastimi glavicami, ki so bile na Ptuju vpisane v stari inventarni muzejski knjigi (Mikl Curk 1976), dve tretjini iz medij in tudi pozlačene, tretjina pa iz temnega bronca, za katerega so sestavine v rimskem času kopal na več območjih. Gotovo so pa prišle, kot je v raziskovanju splošno sprejeto, iz maloštevilnih specializiranih delavnic fibule z niellom ali pozlačene fibule (Jevremov 1990; Tušek 1985; S. in P. Petru 1978; o nastanku takih fibul tudi Drescher 1959). Keramika provincialnega izvora, npr. tista z glajenimi pasovi ali loščena panonska keramika, katere odlomke so našli v naselbinskih plasteh v Emoni (Mikl Curk 1979; Plesničar Gec s sod. 1983) ali katere zanimivi primerki so, žal brez najdiščnih podatkov, shranjeni v ptujskem muzeju (Mikl Curk 1969 in 1976, t. 6: 7), in keramika z Drnovega v Narodnem muzeju (S. in P. Petru 1978, 40, štev. R 1022 in 1017), po našem mnenju tudi v drugi polovici 4. st. ne dokazuje posebnega transportnega in drugačnega gospodarskega podviga, torej nam ne more služiti za našo analizo. (Opozoriti velja, da je del keramike l. 1969 (Mikl Curk 1969), čeprav gre za tipične izdelke poznorimske panonske glazirane keramike, npr. čašice z odtisi zobatega kolesca, večji del vrčev, posode s kačami in tudi nekaj krožnikov z izvihanim ustjem, zaradi pomanjkanja primerjav in obsežnejših obdelav prenizko datiran, zgolj v pozno 2. in 3. st. Prim. pregled Z. Banki in sod. 1992). Del glazirane keramike, zlasti melnic in krožnikov, je pa prav gotovo izdelek domačih delavnic in torej po tej plati za vprašanja, ki nas zanimajo, tudi nezanimiv.

ŠTEVILO PREDMETOV V GROBOVIH - ODSEV MATERIALNEGA POLOŽAJA POSAMEZNIKA?

Na prvi pogled kaže razmeroma veliko število nakitnih predmetov v grobovih na določeno premožnost. Ta podatek pa je, menim, bolj nezanesljiv. Moški nakitni predmeti oz. sestavine z noše so morali ob čisto praktični vlogi predstavljati svojo obliko tudi družbeni položaj nosilca, fibula z niellom in več zlata še posebej (med drugim primerjaj o tem tudi Jevremov 1990; Vágó, Bóna 1976). Število fibul z Drnovega in Ptuja, še posebej tistih, ki so po izdelavi zahtevnejše in po materialu dražje, opozarja tudi na določeno vlogo obeh mest v državnem sistemu. Taka struktura sledov najprej dokazuje tudi določeno premoženjsko razslojenost, večina najdb in njihova razprostranje-

nost po deželi pa služi vendarle tudi za dokaz premoženjskega stanja prebivalcev ali vsaj določene preskrbljenosti v materialnem oziru tudi za federate. Težko bi pa trdili na podlagi teh sestavin noše, da je bilo premoženjsko stanje na splošno bistveno drugačno kot v drugih časih rimskega obdobja. Umestneje bi bilo govoriti o določeni izravnavi, zmanjšanju števila premoženjskih skupin, čeprav so vsa obdobja poznala konsistentne skupine, saj bi si sicer pri analizah rimskih grobišč težko razlagali otoke grobov z dokaj podobnim ali identičnim izborom pridatkov, ki pa se od drugih istočasnih otokov opazno razlikujejo. Nekaj takih otokov lahko naštejemo že v 1. st. in v zgodnjem 3. st. v grobiščih obeh naših večjih mest, Emone (znotraj sektorja A v Plesničar Gec 1972) in Poetovione (Kujundžić 1982). Menim pa, da nekaj grobnih enot, tudi iz sarkofagov zgodnjega 4. st. (npr. Plesničar Gec 1972, grob 214; S. Petru 1972 grob 679, 690, zlasti tab. 115 Karlovška 1; Šubic 1972; Tušek 1985), opozarja na to, kako se je do konca stoletja premoženjsko stanje vendarle poslabšalo. Izgubil se je npr. opaznejši, individualno oblikovan zlat nakit, dokaj pa tudi izdelovanje sarkofagov.

ŠIRJENJE NOVOSTI V 2. POL. 4 ST. - ZNAMENJE ORGANIZIRANEGA PRETOKA INFORMACIJ?

Gotovo pa je, kljub na začetku naštetim primerom, ki naj bi opozorili na pomisleke glede prehitre ali vsepovsod enako veljavne ozke datacije gradiva z vrsto koncu 4. st. lastnih oblikovnih posebnosti, zelo zanimivo dejstvo, da so se v zadnjih desetletjih 4. stoletja pojavile v materialni kulturi slovenskih krajev in širšega območja na evropskem kontinentu določene, celo dobro zaznavne novosti. Ne verjamem, da so se mogle raz-

širiti spontano. Podrobnejše navajanje možnosti razlage presega okvir naše teme. Dejstvo pa omenjam le, ker tudi to nekoliko kaže tudi za materialni položaj posameznika odločilna dejstva v družbi.

URBANISTIČNI KONCEPTI - IZRAZ MATERIALNEGA STANJA V DRUŽBI

Ob koncu moram omeniti še razmestitev najdišč značilnega gradiva v okviru posameznih naselbinskih aglomeracij, tudi glede na urbanistično logiko teh naselij in arhitekturno tkivo v njih. Ta plat sicer ni več povsem povezana z ožje pojmovano obravnavo materialne kulture, je pa pri obravnavi naših dveh vprašanj ne smemo zane-mariti. Razmeščenost grobov iz poznega 4. st. v Emoni in Poetovioni (žal bogatih drnovskih najdb za te sklepe, ker pač niso popisane grobne celote, skoraj ne moremo uporabljati, premalo pa je trenutno dostopnih tudi ustreznih podatkov iz Celeje, čeprav že slutimo, kako so zanimivi - Kolšek 1986; Vogrin 1991), opozarja, da so bila v zavesti prebivalcev še živa velika stara mestna grobišča. Tudi cerkvena arhitektura, ki se je razvila na teh grobiščih (Ptuj - Mikl Curk 1978), ne more (ohranjeni sledovi so zvečine šele iz drugega in tretjega desetletja 5. stoletja) opredeljevati verske pripadnosti vseh v bližini najdenih grobov iz poznejših stoletij rimskega časa. Pokopavali so tudi, kot nas učijo najdbe npr. iz začetnega dela velike poetovionske zahodne nekropole na Zg. Hajdini, dokaj daleč od pozidanih mestnih četrti, še povsem v skladu s stoletno logiko mesta. Mesto je torej še bilo mesto (tudi Ciglencečki 1993). Mestne skupnosti so vendar v zač. 5. st. še gradile ali vsaj povečale velike cerkvene stavbe! Tudi spoštovanje prostorskih in urbanističnih konceptov kaže ob času bitke pri Frigidu še določeno stabilnost, pozitiven odnos do materialnih dobrin.

BANKI, Z., L. BARKOCZI, G. NADORFI, É. BONIS, T. BUOCZ in Z. PONGRACZ 1992, *Glasierte Keramik in Pannonien*, razstavní katalog. - Szekesfehervar.
 BOLTA, L. 1957, Rimsko grobišče na Bregu v Celju. - *Arh. vest.* 8, 317 ss.
 BREŠČAK, D. 1989, Antična hiša v Zloganju. - *Ljubiščica* 7, 203 ss.
 CIGLENEČKI, S. 1987, *Höhenbefestigungen aus der Zeit vom 3. bis 6. Jh. im Ostalpenraum*. - Dela 1. razr. SAZU 31.
 CIGLENEČKI, S. 1993, Arheološki sledovi zatona antične Petovione. - V: *Ptujski arheološki zbornik*, 505 ss, Ptuj.
 CUNJA, R. 1986, Koper / Kapucinski vrt. - *Arh. preg.* 27, 1986, 118 ss.
 CUNJA, R. 1989, *Koper med Rimom in Benetkami*. - Ljubljana.

DEGRASSI, A. 1962, Le grotte carsiche nell'età romana. - *Scritti vari di antichità* 2, 123 ss.
 DERINGER, H. 1967, Provinzialrömische und germanische Knochenkämme aus Lauriacum. - *Jb. Öö. Musealver.* 112/1, 57 ss.
 DRESCHER, H. 1959, Ein Beitrag zur Technik römischer Zwiebelknopffibeln. - *Germania* 37, 170 ss.
 GRÜNEWALD, M. 1979, *Die Gefäßkeramik des Legionärlagers von Carnuntum 1968 - 1974*. - *Der römische Limes in Österreich* 29, 63 s, 67 ss, 74 ss.
 GRÜNEWALD, M. 1981, *Die Kleinfunde des Legionärlagers von Carnuntum mit Ausnahme der Gefäßkeramik (Grabungen 1968-1974)*. - *Der römische Limes in Österreich* 31.

- GRÜNEWALD, M. 1986, *Keramik und Kleinfunde des Legionslagers von Carnuntum (Grabungen 1976-1977)*. - Der römische Limes in Österreich 34.
- HAUPT, D. 1973, Spätromisches Grab mit Waffenbeigabe aus Bonn. - V: *Archaeologie en Historie*, 315 ss, Bussum.
- ISINGS, C. 1957, *Roman Glass from Dated Finds*. - Archaeologia Traiectina 2, Groningen, Djakarta.
- JEVREMOV, B. 1990, Pozlačeni čebulasti fibuli iz Petovio- ne. - *Arh. vest.* 41, 389 ss, zlasti 393 ss.
- JEVREMOV, B., M. TOMANIČ JEVREMOV in S. CIGLENEČKI 1993, Poznorimsko grobišče na Ptujem gradu. - *Arh. vest.* 44, 223 ss.
- KELLER, E. 1971, *Die spätrömischen Grabfunde in Südbayern*. - Münch. Beitr. z. Vor- u. Frühgesch. 14.
- KNEZ, T. 1969, Novi rimski grobovi na Dolenskem. - *Razpr. 1. razr. SAZU* 6, 107 ss.
- KNEZ, T. 1992, *Novo mesto 2. Keltsko-rimsko grobišče Beletov vrt*. - Carniola archaeologica 2.
- KNIFIC, T. 1993, Hunski sledovi v Sloveniji? - V: *Ptujski arheološki zbornik* 521 ss, Ptuj.
- KNIFIC, T. in M. SAGADIN 1991, *Pismo brez pisave*. - Ljubljana.
- KOLŠEK, V. 1986, Celje. - *Var. spom.* 28, 260 ss.
- KOROŠEC, J. 1956, *Arheološke ostaline v Predjami*. - *Razpr. 1. razr. SAZU* 4/1.
- KOROŠEC, P. 1979, *Zgodnjerednjevska arheološka slika karantanskih Slovanov*. - Dela 1. razr. SAZU 21.
- KOROŠEC, P. 1980a, Skeletni grob z bloka B III v Ptujju in materialna kultura tega obdobja. - *Arh. vest.* 31, 25 ss.
- KOROŠEC, P. 1980b, Starokrščanska svečnika iz Rogoznice v Ptujju. - *Arh. vest.* 30, 38 ss.
- KOROŠEC, P. 1983, Predjama konec 4. do sredine 5. stoletja. - *Arh. vest.* 33, 84 ss.
- KOS, P. 1986, *The Monetary Circulation in the Southeastern Alpine Region ca. 300 B.C. - A.D. 1000*. - Situla 24.
- KUJUNDŽIČ, Z. 1982, *Poetovio 2. Nekropole*. - Kat. in monogr. 20.
- LEBEN, F. in Z. ŠUBIC 1990, Poznoantični kastel Vrh Brsta pri Martinj Hribu na Logaški planoti. - *Arh. vest.* 41, 313 ss.
- MERTENS, J. in L. van IMPE 1971, Het laat romeins Grafveld van Oudenburg. - *Archaeologia Belgica* 135, 196 ss.
- MIKL CURK, I. 1966, Poznoantično grobišče na Zg. Bregu v Ptujju. - *Čas. zgod. narod.* 2, 46 ss.
- MIKL CURK, I. 1969, Prispevek k proučevanju rimske loščene lončenine v Sloveniji. - *Razpr. 1. razr. SAZU* 6, 187 ss.
- MIKL CURK, I. 1970, Nekaj novih podatkov o rimski naselbini v Dolgi vasi pri Lendavi. - *Čas. zgod. narod.* 6, 6 ss.
- MIKL CURK, I. 1976, *Poetovio 1*. - Kat. in monogr. 13.
- MIKL CURK, I. 1976a, Nekaj novih zapažanj o rimskih naseljih v Sp. Grušovju in Sl. Bistrici. - *Čas. zgod. narod.* 12, 16 ss.
- MIKL CURK, I. 1977, Ptuj, Zg. Breg, parc. 2123/1. - *Var. spom.* 21, 252 ss.
- MIKL CURK, I. 1978, Poetovio v pozni antiki. - *Arh. vest.* 29, 405 ss.
- MIKL CURK, I. 1979, Rimska lončenina z nekaj emonskih najdišč. - *Arh. vest.* 30, 372 ss.
- MIKL CURK, I. 1987, *Rimska lončena posoda na Slovenskem*. - Ljubljana.
- MIKL CURK, I. 1990, Prostorska ureditev grobišč rimskega Ptujja. - *Arh. vest.* 41, 557 ss.
- MIKL CURK, I. 1990a, Zur Romanisierung des täglichen Lebens durch das Militär. - V: *Akten des 14. internat. Limeskongresses 1986*, 133 ss, Wien.
- MIKL CURK, I. in I. TUŠEK 1989, Oblikovalni značaj stavb Ptujja v pozni antiki. - *Lihnid* 7, 207 ss.
- OSMUK, N. 1987, Ajdovščina. - *Arh. preg.* 28, 125 ss.
- PAHIČ, S. 1968, Najstarejša zgodovina koroške krajine. - V: *720 let Ravne na Koroškem*, 5 ss, Ravne.
- PAHIČ, S. 1969, Antični in staroslovanski grobovi v Brezju nad Zrečami. - *Razpr. 1. razr. SAZU* 6, 217 ss.
- PAHIČ, S. in V. LORGER 1954, Arheološka najdišča pri Cerkvenjaku v Slovenskih goricah. - *Arh. vest.* 5, 320 ss, zlasti 325.
- PETRU, P. 1969, Rimski grobovi iz Dobove, Ribnice in Petrušnje vasi. - *Razpr. 1. razr. SAZU* 6, 5 ss.
- PETRU, S. 1969, Rimski grobovi iz Globodola. - *Razpr. 1. razr. SAZU* 6, 83 ss.
- PETRU, S. 1972, *Emonske nekropole*. - Kat. in monogr. 7.
- PETRU, S. in P. PETRU 1978, *Neviodunum*. - Kat. in monogr. 15.
- PLESNIČAR GEC, L. 1967, Obeležje in kronologija antičnih grobov na Prešernovi in Celovski cesti v Ljubljani. - *Arh. vest.* 18, 137 ss.
- PLESNIČAR GEC, L. 1972, *Severno emonsko grobišče*. - Kat. in monogr. 8.
- PLESNIČAR GEC, L. in sod. 1983, *Starokrščanski center v Emoni*. - Kat. in monogr. 21.
- PÓCZY, K. SZ., 1957, Keramik. - V: M. R. Alföldy, et al., *Intercisa 2*, Archaeologia Hungarica 36, 29 ss.
- RODRIGUEZ, H. 1984, Vorbemerkungen zur spätantiken Keramik vom Lavanter Kirchbichl. - *Arch. Austr.* 68, 339 ss.
- RODRIGUEZ, H. 1988, Spätromische und spätantike Keramikfunde vom Kathreinkogel. - *Archäologie Alpen Adria* 1, 143 ss.
- SAGADIN, M. 1988, *Kranj - križišče Iskra*. - Kat. in monogr. 24.
- SAGADIN, M. 1989, Mengeš. - *Lihnid* 7, 221ss.
- SKRABAR, V. 1904, Archaeologische Forschung in Pettau. - *Jb. Zent. Komm.* 2, 192.
- SKRABAR, V. 1905, Archaeologische Forschung in Pettau. - *Mitt. Zent. Komm.* 4, 311.
- SLABE, M. 1976, Poznoantični staroselski grob iz Dan pri Starem trgu. - *Arh. vest.* 25, 417 ss.
- SLABE, M. 1982, Stična. - *Var. spom.* 24, 190.
- SLABE, M. 1983, Zgonče. - *Var. spom.* 25, 249.
- SLABE, M. 1993, *Antična nekropola na Pristavi pri Trebnjem*. - Vestnik 12.
- STARE, V. 1952, Poznoantično grobišče na Ravnem Brdu. - *Arh. vest.* 3, 137 ss.
- SVOLJŠAK, D. 1991, Za uvod. - V: T. Knific, M. Sagadin, *Pismo brez pisave*, 9 s, Ljubljana.
- ŠUBIC, Z. 1972, *La nécropole romaine a Poetovio*. - Inv. arch. Jug. 14 (Y 129-Y 138).
- ŠUBIC, Z. 1974, Ptuj - Zg. Breg. - *Var. spom.* 17-19/1, 143 s.
- TUŠEK, I. 1985, Zlati nakitni predmeti v rimskih grobovih na Ptujju. - *Ptuj. zbor.* 5, 405 ss.
- TUŠEK, I. 1993, Rimsko grobišče na novi obvoznici ob Potrčevi cesti v Ptujju. V: *Ptujski arheološki zbornik*, 385 ss, Ptuj.
- ULBERT, T. in sod. 1981, *Ad Pirum (Hrušica)*. - Münch. Beitr. z. Vor- u. Frühgesch. 31.
- VÁGÓ, E. in I. BONA 1976, *Der spätrömische Südostfriedhof*. - Die Gräberfelder von Intercisa 1.
- VIČIČ, B. in T. SCHEIN 1986, Unec. - *Arh. preg.* 27, 100 ss.
- VIDRIH PERKO, V. 1992, Afriška sigilata v Emoni. - *Arh. vest.* 43, 93 ss.
- VOGRIN, A. 1991, Arheološko najdišče Kreuh. - V: *Celeia Antiqua*, 15 ss, Celje.
- ZUBAR', V. M. in S. B. SOROČAN 1986, Novij pogrebateljnj kompleks II-IV v. i ekonomičesko razvitije Herasonesa. - V: *Antičnaja kultura severnogo Pričernomor'ja*, 101 ss, Kijev.

Von der materiellen Kultur zur Frage von Religion und Vermögenverhältnissen im heutigen Slowenien am Ende des 4. Jhs.

Zusammenfassung

Das schwierige Thema wird vor allem im Vergleich mit den Bräuchen der älteren römischen Zeit behandelt. Wie eine Übersicht über das Material zeigt, gibt es in Slowenien mehrere in das 4. Jh. datierte Gräberfelder und Gräbergruppen in alten Gräberfeldern, in zuvor bebauten Stadtteilen und auf dem Land. Durch charakteristisches Material sind auch die einzelnen stratigraphischen Komplexe in den Siedlungen gekennzeichnet. Natürlich ist für jede Interpretation eines so klar begrenzten Problems die Datierung von größter Bedeutung. Bei der Analyse der bislang angewandten Methoden schließt sich die Verfasserin den Auffassungen von P. Korošec (1980a) und M. Grünwald (1979 und 1980) an, daß man das gesamte Material in den Gräbern nicht gleich genauestens datieren könne. Sie weist auf die Errungenschaften bei der Erforschung der groben Hauskeramik hin (Rodriguez 1984 und 1988), aber zugleich auch auf einige diesbezügliche Fehler: Die östlichen Pohorje-Fundstätten sind nicht von kurzer Dauer (Rodriguez 1984 Anm. 12), die Wellenlinienkeramik ist hauptsächlich kein Gut, das von einem Fundort zum anderen gebracht wird, vor allem nicht über die Grenzen einer einzelnen Region. Da nur die Technologie weitergegeben wird, gelten für eine solche Übermittlung andere Regeln, auch sind viel größere Zeitintervalle zwischen der einen und der anderen Erscheinung möglich. Am Ende weist die Verfasserin auch auf einige Exemplare hin, wo die lange Verwendungszeit einzelner, zwar ziemlich gut datierter Gegenstände nahezu erwiesen ist (ein schönes Beispiel vor allem bei Slabe 1976). Gegenstände mit christlicher Symbolik sind relativ zahlreich, aber das Grab aus Ljubljana Pe 894 (S. Petru 1972) deutet darauf hin, daß wenigstens die Möglichkeit, den Namen Nemesis zu verstehen, auch Ende des 4. Jhs. bestanden hat. Das Mengenverhältnis zwischen den Gräbern mit Beigaben und ohne ist, wie die Analyse ergeben hat, die gleiche wie in den älteren römischen Epochen, obwohl die Altersbestimmung von Gräbern ohne Beigaben stets ziemlich schwierig ist. Es ist wenig wahrscheinlich, daß sich die Angehörigen derselben Familie in religiöser Hinsicht voneinander so unterschieden hätten, wie die Bestattungsweise (mit Totensarg oder Ziegelsetzung oder ohne, mit Beigaben oder ohne) in den Gräbergruppen, die wir mehr oder weniger berechnen (leider ohne anthropologische Analysen), als Grab derselben Familie oder zumindest enger Angehöriger betrachten (Plesničar Gec 1967; Mikl Curk 1966, Gräber 6-8, 9, 13, 14, 15; Pahič 1969). Das Fehlen von Beigaben hat auch in den älteren Epochen mehrere Bedeutungen und kann auch in späterer Zeit nicht immer nur mit der christlichen Glaubenszugehörigkeit in Verbindung gebracht werden. Allerdings ist, was die Bestattungsweise betrifft, in späterer Zeit nahezu ausschließlich die Körperbestattung anzutreffen. Die in den Gräbern entdeckten Gegenstände wurden nach ihrer Funktion und ihrem Symbol-

wert genauestens analysiert. Richtige Beigaben sind, wie festgestellt wurde, fast nur Münzen, Gefäße und Öllampen. Unter den Gefäßen sind bei weitem Trink- und Duftstoffgefäße vorherrschend, Gefäße für gekochte Speisen bilden indes eine Ausnahme. Im Vergleich zur älteren römischen Zeit sind gekochte Speisen auch in den älteren Gräbern eine relativ seltene Beigabe, es handelt sich auch hier überwiegend schon um Symbole (Südfrüchte, Kujundžić 1982). Duftstoffe konnten zur christlichen Bestattungsauffassung nicht im Gegensatz stehen, ebenso nicht die Öllampe. Trinkgefäße sind aber in der gesamten römischen Zeit eine markante Grabbeigabe; bis zur Mitte des 3. Jhs. sind in Zentralslowenien in einer nicht geringen Anzahl von Gräbern zwei Trinkgarnituren zu beobachten, für zwei verschiedene Getränke oder für die Libation und den Verstorbenen. Aber der Wein spielt auch beim christlichen Ritus eine sehr wichtige Rolle und eine solche Grabbeigabe mußte für einen Christen nicht unbedingt anfechtbar gewesen sein (vgl. Póczy 1956). Weniger gebräuchlich waren, den Flaschenformen nach zu urteilen, wahrscheinlich die Beigaben von Öl in das Grab, aber auch das dürfte für den Christen a priori nicht strittig gewesen sein. Allerdings weist der Kamm, im Vergleich mit alten Bräuchen von Haarkosmetikbeigaben auf die Erscheinung einer neuen Magie der Herrichtung von Haartracht und Bart und damit auf eine andere Denkart. Ein solches neues Element ist unter dem ganzen anderen Schmuck eines schon leergeordneten symbolischen Inhalts der Tierzahn aus dem Grab des östlichen Gräberfeldes in Ptuj (P. Korošec 1980a). Die Analyse ermöglicht also keinen besonders spektakulären Schluß, allerdings läßt sie die Behauptung zu, das alte Heidentum sei Ende des 4. Jhs. schon nahezu verschwunden (Ausnahmen weisen dennoch auf seine Existenz hin, wie z. B. das nicht vollständig veröffentlichte Grab Vičič, Schein 1986) und organisch in das Christentum übergegangen; zugleich zeichnen sich schon vielleicht auch einige Elemente eines neuen Heidentums von Völkern außerhalb der Grenzen des Imperiums ab. Von der materiellen Situation zeugt noch ein ausgesprochen reger Austausch von Waren und Informationen, die Zahl der Grabbeigaben kann aber nicht die einzige Angabe über die materielle Lage eines einzelnen sein. Auf jeden Fall ist die 2. Hälfte des 4. Jhs. eine Zeit, wo sich in der materiellen Kultur eine Reihe von Neuheiten ausbreiten. Eine solche Erscheinung mußte, wiewohl dies nicht ihre einzige Bedeutung war, auch die für die materielle Situation des einzelnen relevante Tatsachen in der Gesellschaft widerspiegeln. Von gleicher Bedeutung muß für die Frage, die uns hier interessiert, auch die Tatsache sein, daß die urbanistischen Konzepte Ende des 4. Jhs. noch lebendig sind, wovon die Gräberfelder zeugen, die größtenteils die Tradition der älteren Zeiten fortsetzen und die alle das Straßennetz beachten.